

DR. PHD TAKÁCS KATALIN
kutatótanár, Lovassy László Gimnázium, Veszprém,
orosztk@gmail.com

HEIMATBUCHOK KÖZTES-EURÓPA EMLÉKEZETIRODALMÁBAN

HEIMATBUCH IN THE LITERARY MEMORY OF CENTRAL EUROPE

ABSTRACT

Although numerous works – of varying quality and literary value – have been published about post-WWII German collective guilt in relation to the Germans' expulsion from their ancestral homelands and the bitter experiences associated with it, the systematic review of these works has escaped the consideration of researchers to this day. In our presentation, having taken a look at the memoirs and chronicles of the generation of Germans expelled from Hungary (the so-called *Erlebnisgeneration*), we investigate an issue that involved several other Central European states. Methodologically using Jan Assmann's concept of cultural memory, while bearing in mind Maurice Halbwach's and Pierre Nora's earlier related work, we attempt to place *Heimatsbuch* within the framework of literary memory. We show how memory is capable of constructing a place of recollection from a hometown such that everything associated with it may be recalled and available via collective memory. In the life of a people or ethnic group, these places, having been elevated to bearers of remembrance, serve not only as stages of interaction, but as symbols of our identity and as markers for our memory.

Kulcsszavak: kollektív büntetés, kitelepítettek, kulturális emlékezet, kollektív emlékezet, *Heimatsbuch*, emlékezeti hely

Key notes: collective guilt, expellees, cultural memory, collective memory, „*Heimatsbuch*”, place of recollection

1. A kulturális emlékezet és az emlékezetátadás

Jóllehet a németység széles tömegeinek a második világháború utáni kollektív büntetés jegyében elszenvedett honvesztéséről, illetve az ezzel kapcsolatos keserű élményanyagáról számos – rendkívül eltérő minőségű és irodalmi értékű – mű keletkezett, ezek szisztematikus feldolgozása mindmáig a vonatkozó kutatások adósságaként tekinthető. Tanulmányunkban a Magyarországról kitelepített németek kitelepítést átélt nemzedéke, az ún. „*Erlebnis-generation*” sorsával összeforrt emléktanyag vizsgálata révén egy olyan problémát járunk körbe, mely Közép-Európa több államát is érintette. Módszertanilag Jan Assmann kulturális emlékezet koncepciójára alapozva (továbbá szem előtt tartva Maurice Halbwachs és Pierre Nora ez irányú kutatásait is) megkíséreljük a *Heimatsbuch*okat az emlékezés- és emlékezetirodalomban elhelyezni, s ezzel együtt bemutatni, miként képes az emlékezés a szülőfaluból emlékezeti helyet konstruálni – mégpedig azért, hogy mindaz, ami emlékként hozzá kötődik, a kollektív, illetve kulturális emlékezetből előhívható és hozzáférhető legyen.

A neves vallás- és ókortörténész Jan Assmann, irodalomtörténész-kultúrantropológus feleségével, Aleida Assmannal közös vizsgálatait révén az 1990-es évektől kezdve az „emlékezés és felejtés”, illetve a „kulturális emlékezet” témakör a kultúrtudományok sajátos, egyedi iskolájává emelkedett. A fogalom használata („*mémoire collective*”) egyébként nem tőlük ered: ebben a formában a francia Maurice Halbwachs vezette be munkáiban.¹

Jan és Aleida Assmann kulturális emlékezet alatt azt a bennünk élő hagyományt érti, mely bizonyos szövegeknek, képeknek, rítusoknak az évszázadok (vagy akár évezredek) során történő ismétlődése által megszilárdulva és nemzedékről nemzedékre átöröklődve, a jelenről és a múltból kialakult ismereteinket, ön- és világképünket alapvetően meghatározza. Jan Assmann máig alapvetőnek tekintett főművében² a megragadni kívánt probléma gyökerét a veszélyeztetettségérzés felismerésével köti össze. Amikor az ember rádöbben arra, hogy elveszíti saját múltját, megérlelődik benne az igény egyfajta „emlékezetkonstruálás”-ra, emlékezeti helyek létrehozására. Az „átéló generáció” szükségét érzi annak, hogy átadja emlékezetét, mert ha ő elmegy, azt senki nem viszi majd tovább.³

Az emlékeztetődés eme szükségszerűségéből születtek meg az általunk vizsgált Heimatbuchok.⁴ Az idegennel való szembesülés és az elszakadás a szülőföldről, amelyhez egykor oly szoros szálak fűzték a kitelepítetteket, reflexióra készítette őket. Az új valóság és a szülőföldről magukkal hozott emlékek közötti ellentmondás mindegyikük számára meghatározó élmény volt. Ebből az alapélményből, valamint azon félelemből, hogy saját múltjukat mindörökké elveszítették, alakultak ki az úgynevezett Heimatbuchok.⁵ Ha magát a szót szeretnénk magyarra átültetni, bizonyos nehézségekbe ütközünk. Kétségtől helytörténeti munkákról beszélhetünk, ám a falumonográfia vagy falutörténet kifejezések mégsem adják vissza azt a többlettartalmat, amit a német elnevezés „Heimat” része takar. A „könyv a szülőföldről” elnevezés pedig némiképp nehézkesnek tűnik, és nem is hordozza azt a konnotációt, ami a német műfaji meghatározásnak sajátja. Ezért a továbbiakban, amikor a magyarországi németek falvaikhoz való speciális kötődéséből született sajátos műfaj termékeiről beszélünk, következetesen a „Heimatbuch” kifejezést használjuk.

A visszaemlékezésnek és emlékezetátadásnak e különleges formája nem csupán a magyarországi németeknek sajátja, megtaláljuk őket valamennyi, a hazájából elűzött német népcsoport irodalmában. A Heimatbuch a faluközösség egyfajta visszafelé forduló, múltba révedő, tehát retrospektív módon nosztalgikus, néhol emocionális megközelítésmódja a száműzöttek kulturális emlékezetének. A kulturális emlékezet egy speciális formáját testesíti meg, eszközül szolgálva a múlt feldolgozásának. A Heimatbuch, mely az identitásképzés (és -megszilárdulás) folyamatában az emlékezeti helyek térbeli és időbeli keletkezési folyamatát tükrözi vissza, a szülőföldről szóló műveken belül a szülőföld elvesztése után keletkezett, a hazához fűződő viszonyt ábrázoló művek csoportjába tartozik.⁶

2. A kitelepítettek különleges emlékezetkultúrája.

Heimatbuchok mint az emlékezetközösségek keletkezésének mérföldkövei

A kitelepítést átélte nemzedék, az ún. „Erlebnisgeneration” sorsával összeforrt emlékeanyag a Heimastbuchokban nyer írásban rögzített formát, nehogy ez a nemzedéki emlékezet a hordozóival együtt végleg elveszen. Az emlékezet e szintje hozzátartozik a hordozó csoporthoz, annak generációjához, és idővel vele együtt törvényszerűen sírba is száll majd. Ha pedig a hordozók meghalnak, egy új generációval az emlékezet is új lesz.⁷ Az az emlékezeti tér, amire egy adott generációnak kiterjed a rálátása, nagyjából 80 év. E 80 év fele (vagyis a hozzávetőleg 40 évnyi időtartam) kritikus határnak tekintendő, ekkor ugyanis az „idők tanúi” olyan életkorba kerülnek, amikor az ilyenkor természetes visszatekintés folytán az emlékek mennyisége megnő, s vele pedig a vágy is, hogy rögzítsék és továbbadják azokat. A kritikus kort a 70/80 körüli életév betöltése jelenti, ezután már csak közvetítő médiumok révén adhatók tovább a megtörténtek, elvesz a megélők közvetlen élménye.⁸ Épp e szóban forgó 40 éves küszöbhatár megerősítéseként fogja fel Assmann például Richard von Weizsäcker nagyhatalmú fellépését, amikor is a német köztársasági elnök 1985.

május 8-án évfordulós emlékbeszédet tartott a Bundestagban a világháború lezárásáról, s ez valóságos emlékezeti folyamatot indított el, szinte konjunktúrát teremtve a társadalom minden – olykor egymással is ellentétes emlékanyaggal rendelkező és az eseményeket más-más módon visszaidéző – rétegében. Remek példái ennek a kitelepített németek által írott, a kényszerűen elhagyott régi haza közegét felidéző Heimatbuchok, melyek konjunktúrájának megindulása, alátámasztva a fentebb elmondottakat, szintén a 80-as évek közepétől figyelhető meg.

A Heimatbuchok közös vonása, hogy a bevezető fejezeteikben implicite elismerik, hogy céljuk nem más, mint képet alkotni arról, hogyan látják a kitelepített németek saját magukat, s miképp szeretnék láttatni magukat másokkal. Nemcsak etnikai sajátságok bemutatásáról van itt szó, hanem saját múltjuk megértéséről és megértetéséről, mintegy retrospektív értelmezésként tehát, és annak kísérleteként, hogy magyarázatot találjanak sorukra a visszaemlékezés aktív munkája révén. Mindez lényegében véve egy identitásképzési és rekonstrukciós folyamat, melynek során az ember emlékezik, mérlegel, és felismeri a régi és az új közötti különbséget.⁹ A folytonosság mélyebb szakadása, megtörése (jelen esetben a kitelepítés) voltaképp „múltkeletkeztetéshez”, azaz a múlt kialakulásához vezet, minthogy a törést követően újrakezdésre tesznek kísérletet.

Jan Assmann tézise szerint a múlt azáltal keletkezik, hogy az ember múltként tekint rá. S hogy így tekinthessünk rá, a múltnak mint elmúltnak kell megjelennie a tudatunkban. Ahhoz, hogy ilyenként tudatosuljon, két feltételnek kell teljesülnie: egyrészt a múlt nem tűnhet el teljesen, a létét igazoló elemekkel kell tehát rendelkezni, másrészt pedig ezen bizonyítékok markáns különbséget kell hogy jelezzenek a mához képest. Tehát minden nagyobb folytonosság- és hagyománytörés „múltkeletkeztetéshez” vezet, ha e törések után egy új kezdetet kísérelünk meg.¹⁰ Teljes mértékben igaz ez a kitelepítettek Heimatbuchjaiban visszatükröződő múlt-látásra éppúgy, mint valamennyi, a hazájától elszakított népcsoportra is, amint a megváltozott körülmények között a múlt és a jelen szembesítésével a kényszerű újrakezdés révén lezárul a folytonosság folyama. Az ember ugyanis azáltal, hogy emlékezik, számot vet és felismeri a régi és az új közti különbséget, és egy új kezdet felé indul el. Egyszerűen azért, mert bizonyítható, hogy eddig így és így volt, most pedig már így és így van, vagyis a múlt és a jelen közti különbség tetten érhető. Márpedig abban az esetben, ha bizonyos eseményekre úgy tudunk tekinteni, mint a múltunk eseményeire, akkor egy jelentős lépést tettünk meg azon az úton, hogy képesek legyünk feldolgozni azt, hogy képesek legyünk megbirkózni saját múltunkkal („Vergangenheitsbewältigung”).¹¹

E folyamat minden lépése tetten érhető a Heimatbuchokban. A kitelepítettek számára mindez különös jelentőséggel bír, hiszen mindez a múlttal való szembenézés és feldolgozás fontos mozzanata. Kulcsmotívumként jelenik meg a múlt és a jelen közti híd kiépítésének szükségszerűsége.¹² Noha a Heimatbuchok szerzői nem mindig ismerik el, a múlttal való szembesülés gyakorlatilag a régi hazától való végleges búcsúvétel is egyben.

A múlttal való szembenézés folyamatában a Heimatbuchok megpróbálnak leltárt készíteni, s könyv formájában feldolgozni mindazt, ami a régi hazával kapcsolatban áll és emlékezeti értékkel bírhat. A kulturális emlékezet teljes spektrumát felölelő anyagmennyiség magába foglalja a falu- és az egyházközség történetét, az iskola-, igazgatás- és gazdaságtörténetet, a nyelvjárást, a szokásokat és hagyományokat, azok minden szakrális, kulturális és szociológiai dimenzióját, valamint természetesen a kitelepítést és az új hazában való boldogulás első nehézségeit, kiegészítve mindezt az elveszett hazához kapcsolódó teljes élményanyaggal.¹³ Így fordulhat elő, hogy dokumentumszerű részek keverednek imaginárius és fiktív elemekkel. Találhatunk közöttük olyan szövegeket és mozaikszerű emléktöréseket is, melyek nemcsak a dokumentálás, a néprajzi vagy szociokulturális feldolgozás szempontjából fontosak, hanem ezeken túl irodalmi jelentőséget is hordoznak.¹⁴

Minden aspektus központi magva az az emlékezetkultúra szempontjából fontos kérdés, hogy „Mit nem szabad elfelejteni?” Ezzel kapcsolatban Assmann azt állítja, hogy ahol felmerül a központi szerepet tölt be a szóban forgó kérdés, ami ily módon egy adott csoport identitását és önmeghatározását, önértelmezését is kijelöli, ott „emlékezetközösségekről” beszélhetünk. Valójában az emlékezetkultúra, az emlékezés kultúrája az alapfeltétele annak, hogy az emlékezet közösséget teremtsen.¹⁵

3. Emlékezeti helyek

A megváltozott viszonyok tükrében az események mint elmúlt dolgok szemlélhetők, ezt a múltat az emlékeink rekonstruálják, a változások pedig mérőkövek gyanánt jelzik az átmenetet múlt és jelen között. Valójában ezek a mérőkövek azok, melyek a kollektív emlékezetben megőrzésre kerülnek, s ezek immár emlékezeti helyekként működnek. Ilyen szimbolikus helyek azonban nem csupán konkrét földrajzi helyek lehetnek, hanem egyes – a hozzájuk fűződő események okán szakralizált – tárgyak is, de akár bizonyos események, korszakos jelentőségüként bevéssé vált történések is.

A kitelepítettek egykori, a Heimatbuchokban bemutatott falvai az emlékezés kiindulópontjai lesznek és az identitás szimbólumává válnak.¹⁶ A „hely” fogalom azonban nem földrajzi kategóriaként értelmezendő, egy ilyen hely minden esetben valami különleges szimbolikus erővel rendelkezik, mely egy adott csoport számára identitásképző erővel, funkcióval bír.¹⁷ Az egyes helyek az emlékek hordozóivá lényegülnek át és maguk is emlékezettel rendelkeznek. Az emlékezés a szülőfaluból emlékezeti helyet („Gedächtnisort”) konstruál, mégpedig azért, hogy mindaz, ami emlékként hozzá kötődik, az a kollektív, illetve kulturális emlékezetből előhívható és hozzáférhető legyen.¹⁸ A faluközösség az emlékezés terével szimbolikus egységre lép, melyhez akkor is kötődik, amikor már kiszakadt onnét.

Különös jelentőséggel bír minden falu életében a templom, amelynek központi jellege nemcsak topográfiai szempontból adódik, hanem ezen keresztül megvilágítást nyer, hogyan válhat egy valós hely emlékezeti helyé, hogyan lehet annak gyújtópontja, a hagyomány őrzője valamint szimbóluma, bepillantást nyújtva abba a folyamatba, hogy miként válik egy faluközösségből emlékezetközösség. A kitelepítettek számára szükségessé vált, hogy az emlékezeti hely hordozza közösségük kulturális örökségét, melybe ők beleszülettek, mellyel azonosítják magukat, s melyet továbbadni szándékoznak gyermekeiknek, hogy ezáltal azt megőrizzék. „[A Heimatbuchok célja], hogy a múlt a ma generációi számára se merüljön feledésbe”,¹⁹ továbbá „az utókornak, tehát a gyermekeiknek és azok gyermekeiknek, azt megőrizni, ami valaha a mindennapokat jelentette, ami valaha a szülőföldet jelentette.”²⁰

A hagyományok és a szokások évek hosszú sora alatt alakulnak ki, hagyományozódnak generációról generációra és kerülnek megőrzésre a közösség kollektív emlékezetében. A hagyományhoz mindaz hozzátartozik, ami az elődöktől átvéve érvényt szerez magának és a közösség életét azután szabályozza.²¹ Identitásuk megkonstruálásához a kitelepítetteknek is szükségük van a múlt- és jelenbeli események összességére, a „maguk mögött hagyott nyomokra.”²² Ezen nyomok megőrzése az alapfeltétele a közösség létének és bármifajta továbbélésének. Ezért a Heimatbuchok arra törekednek, hogy mindent, ami a kommunikatív emlékezetben fellelhető, megőrizzenek, s így a jelen és a múlt közti szakadékot áthidalják. A hagyomány elvesztése ugyanis identitásvesztést is jelentene. Maga Pierre Nora is utal arra, hogy különösen a kisebbségek esetén mutatkozik meg az emlékezeti helyek valós arca.²³ A kitelepítettek esetében a templom válik azzá az emlékezeti helyé, amelyhez a

nyelvjárás, a hagyomány és a népszokás kötötte őket. „Elválaszthatatlan egységet képezett a nép, a templom, a nyelv, a hagyományok.”²⁴ S ahogy a falu középpontjában állt a templom, úgy játszott központi szerepet a falu lakóinak életében is: az egyházi év ritmusa által keretet szabott minden történésnek, s végigkísérte az egyén életét a bölcsőtől a sírig. A vallásosságban gyökerező kötődés a szülőföldhöz már önmagában túlmutat a pusztá földrajzi beágyazódáson.²⁵

Így válnak bizonyos helyek emlékezhordozóvá, melyek aztán túlnyúlnak az emberen mint egyénen. E konkrét példa révén megragadhatóvá válik, hogyan keletkeznek egy nép vagy népcsoport életében olyan emlékezeti helyek, amelyek nemcsak interakciói szinterei, hanem identitásának szimbólumai és emlékeinek viszonyítási pontjai is.

Vannak olyan *emlékezeti helyek* is, melyekből idővel *emlékhelyek* lesznek. Az emlékhelyek tán már csak romjaikban őrzik azt, amire emlékeztetnek, ami már nem létezik. Ami megmaradt, az szétforgácsolódott része, eleme egy elveszett és szétrombolt életközösségnek. Ám a hely olyan emlékeket őriz, melyek az elbeszélések részeivé válhatnak, s ezzel egy új kulturális emlékezet viszonyítási pontjai lehetnek. Ahhoz hogy továbbéljen, olyan történetet kell elmesélnie, mely az elveszett miliőt szuplementer módon helyettesíteni tudja, mert hisz a hely lerombolásával annak története még nem ért véget. A folytonosságot ugyan, ami hódítás, veszteség vagy akár a felejtés révén megszakadt, nem lehet utólag helyreállítani, de az emlékezés révén mégis megragadható, s építeni lehet rá.²⁶

A Heimatbuchok jelentősége nemcsak abban áll, hogy a kollektív emlékezetet formálják és közvetítik, hanem abban is, hogy egymagukban látják el az archívum, a szabályködex és a történelemkönyv szerepét. Mindezek folytán maguk is funkcionális emlékezeti helyként működnek.

JEGYZETEK

1. V. ö. Halbwachs, Maurice (1925): Les cadres sociaux de la mémoire. Librairie Félix Alcan, Paris; illetve Uő. (1950): La mémoire collective. Albin Michel, Paris.
2. Assmann, Jan: (1992): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. Beck, München; a mű időközben magyarul is megjelent, lásd Uő. (2004): A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Atlantisz, Budapest.
3. Assmann, J. (1992): 50. old.
4. Jelen tanulmány megfogalmazását a magyarországi németek százhuszonnyolc Heimatbuchjának forráskutatása előzte meg. A nagyszámú forrásból Wolfgang Kessler kiválasztási kritériumainak alapján [Kessler, Wolfgang (1979): Ost- und südostdeutsche Heimatbücher und Ortsmonographien nach 1945. Eine Bibliographie zur historischen Landeskunde der Vertreibungsgebiete. K. G. Saur, München. 16–17. old.] kiegészítve a Heimatbuch műfajának fogalmával [Oroszné Takács (2008): 175–187. old.] tizenhat Heimatbuchot választottam ki e példaértékű vizsgálódás számára: Fritz, Johann (1979): Kakasd. Geschichte und Brauchtum einer deutschen Gemeinde in der Schwäbischen Türkei. Ortsgemeinschaft der Kakasder, Langenau; Reppmann, Anton (1971): Vaskut. Geschichte einer deutschen Gemeinde in der Nordbatschka. [Donauschwäbische Beiträge; 57] Pannonia, Freilassing; Tafferner, Anton (1965): Bácsalmás (Batschalmasch). Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn. Heimatausschuss, München; Zweites Bácsalmás (Batschalmascher) Heimatbuch. Aufsätze und Photos zur Geschichte und Kulturgeschichte. Patenschaftsausschuß der Bácsalmás, Backnang. [1990]; Ginder, Paul–Pfeil, Jakob–Rukatukl, August (1980): Csávoly (1780–1980). Heimatbuch einer ungarndeutschen Gemeinde aus der Batschka. Druckhaus, Waiblingen; Hauck, Johann (1988): Tschawa–Piliscsaba. Heimatbuch zur Geschichte des Dorfes Piliscsaba und seiner Bewohner, den Tschamern. Gelka-Druck, Ettlingen; Walter, Josef (1988): Perbál/Perwall. Geschichte und Erinnerungen an unsere Heimatgemeinde in Ungarn. Selbstverl., Hirschberg; Riedl, Franz (1952): Budaörser Heimat-

- buch. Unsere Post, Stuttgart; Greszl, Franz (1962): Groß-Kovatscher Heimatbuch. Geschichte und Schicksal einer ungarndeutschen Gemeinde. Dreyspring, Lahr im Schwarzwald; Stöckl, Johann-Brandt, Franz (1977): Die Geschichte der Gemeinde Elek in Ungarn. Selbstverl., Weinheim an der Bergstraße; Flach, Paul (1983): Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn. [Die Deutschen aus Ungarn. Schriftenreihe der Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn in Bayern e. V.; 18] LDU, München; Schmausser, Mathias (1986): Unsere Heimat Bikács (Wigatsch) 1736–1986. Chronik einer Gemeinde in der Tolnau. Selbstverl., Ostelsheim; März, Heinrich (1997): Heimatbuch und Ortschronik von Majos/Majesch. Selbstverl., Olching; Follath, Franz (1986): Budakeszi-Wudigeß. Budakesser Gemeinschaft, Heidelberg; Tafferner, Anton-Schell, Franz (Hrsg.) (1978): Heimatbuch von Pusztavám und Umgebung. Werden und Vergehen einer deutschen Siedlung in Ungarn. Mit einem Anhang über „Die Mundart von Pusztavám“ von Adam Wittmann. Haimataisschuß, Geretsried; Bruckner, Franz (1984): Turwaller (Torbágy) Heimatbuch. Geschichte einer schwäbischen Gemeinde im Ofener Bergland. Mareis, Ulm; P. Jelli, Martin Anton OSB – Lugmayer, Anton (1981): Zsámbék/Schambek. Bildgeschichte einer „schwäbischen“ Gemeinde im Ofener Bergland/Ungarn. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen; P. Jelli, Martin Anton OSB (1988): Schambek. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Band II. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen–Nattheim; P. Jelli, Martin Anton OSB (1992): Schambek. Dokumente zur Geschichte einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Bd. III. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen–Nattheim.
5. A Heimatbuch műfajának elemzéséhez lásd Oroszné Takács Katalin (2008): Die zur Erinnerung gewordene Heimat. Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen. PhD-disszertáció, Budapest.
  6. Oroszné Takács (2008) 13. old. Lásd továbbá Bausinger, Hermann (1968): Formen der „Volks-poesie“ (Grundlagen der Germanistik; 6). E. Schmidt, Berlin. 6. old., továbbá Greverus, Ina-Maria (1972): Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen. Athenäum, Frankfurt a. M. 213. old. – A Heimatbuch-szövegfajta gyökerei egyrészt a századforduló idején jelentkező „Heimatabewegung“ korára vezethetők vissza, amikor az első könyvek megjelentek címükben a Heimatbuch kifejezéssel. V. ö. Gild, Andreas (1904): Hessisches Heimatsbuch: ein Lesebuch für jung und alt; zugleich eine Ergänzung zu „Hessische Geschichte im Anschluß an die deutsche und preußische“ und „Landeskunde von Hessen-Nassau“. Hühn, Kassel; Egerländer Heimatsbuch (1907). Selbstverlag, Eger; Spenner, Eduard (1908): Ein Beitrag zum Hoyerswerdaer Heimatbuch. Lapstich, Hoyerswerda; Goertz, Leon (Hrsg.) (1909): Heimatbuch für die baltische Jugend. Löffler, Riga; Gehrke, Paul (1911): Die Provinz Westpreußen in Wort und Bild. Ein Heimatbuch für Schule und Haus. Kafemann, Danzig; Spranger, Eduard (1923): Der Bildungswert der Heimatkunde. In. Schoenichen, Walter (Hrsg.): Handbuch der Heimerziehung. Nemnich, Berlin. 3–26. – Másrészt pedig az I. világháború utáni időszakban keresendők a gyöke-rek (különösen 1935-öt követően), amikor a német kultúrpolitika fokozott erővel vetette bele magát a kultúrmisszió feladatába, fölállalván a németiség megtartása és ápolása terén reá nehezedő terheket úgy saját elvesztett keleti tartományai, mint az egykori Habsburg-monarchia utódállamai tekintetében. Mindez magától értetődően együtt járt olyan projektek támogatásával is, amelyek körébe a két világháború közötti Heimatbuchok is beletartoztak. E munkák forrásai, ill. előfutárai közé számíthatjuk német részről a már az I. világháborút megelőző időkből származó, a délkelet-európai németiség kutatásának áramlatában keletkezett munkákat, többnyire külföldi németeknek saját településterületükről készített doktori disszertációit. Ezen összefüggésben szeretnénk Raimund Friedrich Kaindl nevére utalni, aki munkáival – pl. Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Perthes, Gotha, 1907–1911. – az ilyen irányú kutatásokat elindította. A délkelet-európai németiség és mindenekelőtt a magyarországi németiség kérdését folyóiratokban és lapokban tematizálták. A tudományos feldolgozáshoz azonban még hiányoztak a képzett személyek. Változás ezen a téren akkor következett be, amikor a különböző intézetek kiadványsorozataiban (így pl. Stuttgartban, Marburgban, Münchenben) a délkelet-európai németiségről tanulmányok egész sora jelent meg. – Végül magyar oldalról az egyetemi kutatóközpontokban született doktori disszertációkat, ill. nyelvtörténeti, néprajzi-dialektológiai és egyéb nyelvjárástani, onomasztikai, településtörténeti, valamint összefoglaló módszertani-történeti vizsgálatokat kell ki-

emelnünk a gyökerek sorában. Nem is egy Heimatbuch-szerkesztőt, ill. -szerzőt ott találunk a két világháború között publikáló és kutató generáció tagjai közt.

7. Assmann, J. (1992): 50. old.
8. Assmann, J. (1992): 51. old.
9. A magyarországi németek Heimatbuchjainak elemzése során e sorok írója a topográfiai és metaforikus, illetve a szimbolikus emlékezeti helyeket vizsgálta, és rávilágított a kollektív emlékezet és az identitásalkotás közötti összefüggésre, utalva arra is, hogy bennük a tér és az idő – mely a kollektív emlékezet révén válik a múlt feldolgozásának eszközévé – történelmi, társadalmi és kultúrterek konfigurációinak indíciumaként szolgál. V. ö. Oroszné Takács (2008): 93–131. old.
10. Nora szerint „csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs.” A múlttól való elszakadás tudata keveredik a fájó emlékezet érzésével, de a fájdalom még fel tud ébreszteni az emlékezetből valamennyit. A folyamatosság érzése az emlékezeti helyekbe költözött át. Az emlékezetnek helyei vannak [lieux de mémoire], mivel nincs már valódi közege [milieux de mémoire]. A történelem felgyorsult, s e felgyorsulás csak egyre növeli a távolságot a társadalmi emlékezet és a történelem között. E távolság pedig tovább mélyül azáltal, hogy az emberek tudatában vannak e távolság meglétének.
11. Assmann, J. (1992): 30. old.
12. „Hidat kell vernünk az itt és a messzi távol, a múlt és a jövő közt.” [Ford.: OTK. A tanulmányban szereplő valamennyi idézet a szerző fordítása.] Torbágy (1984): 171. old. V. ö. még Bácsalmás (1990): 5–7. old., ahol szintén a hídszerep kap explicite központi figyelmet.
13. V. ö. Oroszné Takács Katalin (2014): Emlékezés és felejtés – A magyarországi németek emlékezetkultúrájának speciális formája. In. Bordás Sándor–Glavanovics Andrea (szerk.): Nemzeti és etnikai konfliktusok a Kárpát-medencében. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 150–158, 156. old. <https://www.kodolanyi.hu/jol-let/images/tartalom/File/publikaciok/Nemzeti-es-etnikai-konfliktusok.pdf>
14. A Heimatbuchok irodalmi jellegéhez és elemeihez lásd Oroszné Takács (2008): 132–174. old.
15. Az „emlékezetközösség” fogalmát Jan Assmann Pierre Norától veszi át, lásd Assmann, J. (1992): 30. old. Vö. Nora, Pierre (1990): Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Wagenbach, Berlin.
16. Munkáiban Assmann előszeretettel hivatkozik a mentalitástörténet diszciplinájához kötődő, hangsúlyosan a franciák kollektív identitásának problematikájával foglalkozó történész, Pierre Nora gondolataira. Komoly nemzetközi visszhangra talált Nora felfogása az emlékezet helyei (lieux de mémoire) kapcsán, amivel voltaképp azon elképzelésének adott hangot, miszerint egy adott társadalmi csoport (Nora esetében rendszerint a francia nemzet) kollektív emlékezete bizonyos helyeken válik kimutathatóvá.
17. Lásd ehhez Pierre Nora nézeteit a „lieux de mémoire”-ról: A Pierre Nora szerkesztette hatalmas, hétkötetes folyamból (Les lieux de mémoire. Párizs, Gallimard, 1984–1992.) számos nyelven jelentek meg kivonatok, újabban magyarul is (Emlékezet és történelem között. Budapest, Napvilág, 2010). Ám már korábban is megismerkedhetett vele a hazai szakma, amikor az Aetas 1999/3. száma lehozta K. Horváth Zsolt írását (Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történelmi emlékezetkutatás francia látképe, 132–141.), valamint egy szemelvényt Norától (Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája, 142–157.).
18. Assmann, Aleida (1999): Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. C. H. Beck, München.
19. Piliscsaba (1988): 12. old.
20. Kakas (1979): 1. old.
21. „Az elődök szokásait, melyeket mi is megéltünk és életünk részét képezték, szeretnénk a fiatalabb generáció számára megőrizni.” Csávoly (1980): 258. old.
22. Halbwachs (1967): 125. old.
23. Nora (1990): 17. old.
24. V. ö. Torbágy (1984): 131. old.
25. Budakeszi (1982): 203. old. V. ö. „A szülőföld ott van, ahol a templom áll.” Budakeszi (1982): 298. old.
26. Assmann A. (1999): 309. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Assmann, Aleida (1999): Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. C. H. Beck, München.
- Assmann, Jan (1992): Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. Beck, München.
- Assmann, Jan (2004): A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas kultúrákban. Atlantisz, Budapest.
- Bausinger, Hermann (1968): Formen der „Volks poesie“ (Grundlagen der Germanistik; 6). E. Schmidt, Berlin.
- Egerländer Heimatsbuch (1907). Selbstverlag, Eger.
- Gehrke, Paul (1911): Die Provinz Westpreußen in Wort und Bild. Ein Heimatsbuch für Schule und Haus. Kafemann, Danzig.
- Gild, Andreas (1904): Hessisches Heimatsbuch: ein Lesebuch für jung und alt; zugleich eine Ergänzung zu „Hessische Geschichte im Anschluß an die deutsche und preußische“ und „Landeskunde von Hessen-Nassau“. Hühn, Kassel.
- Goertz, Leon (Hrsg.) (1909): Heimatsbuch für die baltische Jugend. Löffler, Riga.
- Greverus, Ina-Maria (1972): Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen. Athenäum, Frankfurt a. M.
- Halbwachs, Maurice (1925): Les cadres sociaux de la mémoire. Librairie Félix Alcan, Paris.
- Halbwachs, Maurice (1950): La mémoire collective. Albin Michel, Paris.
- K. Horváth Zsolt (1999): Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. Aetas 1999. 3. sz. 132–141.
- Kaindl, Raimund Friedrich (1907–1911): Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Perthes, Gotha.
- Kessler, Wolfgang (1979): Ost- und südostdeutsche Heimatbücher und Ortsmonographien nach 1945. Eine Bibliographie zur historischen Landeskunde der Vertreibungsgebiete. K. G. Saur, München.
- Nora, Pierre (1984–1992): Les lieux de mémoire. Gallimard, Paris.
- Nora, Pierre (1990): Zwischen Geschichte und Gedächtnis. Wagenbach, Berlin.
- Nora, Pierre (1999): Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. Aetas 1999. 3. sz. 142–157.
- Nora, Pierre (2010): Emlékezet és történelem között. Napvilág, Budapest.
- Oroszné Takács Katalin (2008): Die zur Erinnerung gewordene Heimat. Heimatbücher der vertriebenen Ungarndeutschen. PhD-disszertáció, Budapest.
- Oroszné Takács Katalin (2014): Emlékezés és felejtés – A magyarországi németek emlékezetkultúrájának speciális formája. In: Bordás Sándor–Glavanovics Andrea (szerk.): Nemzeti és etnikai konfliktusok a Kárpát-medencében. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár. 150–158, 156. old. <https://www.kodolanyi.hu/jol-let/images/tartalom/File/publikaciok/Nemzeti-es-etnikai-konfliktusok.pdf>
- Spenner, Eduard (1908): Ein Beitrag zum Hoyerswerdaer Heimatsbuch. Lapstich, Hoyerswerda.
- Spranger, Eduard (1923): Der Bildungswert der Heimatkunde. In: Schoenichen, Walter (Hrsg.): Handbuch der Heimerziehung. Nemnich, Berlin. 3–26.
- A vizsgált Heimatsbuchok:*
- Bruckner, Franz (1984): Turwaller (Torbágy) Heimatsbuch. Geschichte einer schwäbischen Gemeinde im Ofener Bergland. Mareis, Ulm.
- Flach, Paul (1983): Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn. [Die Deutschen aus Ungarn. Schriftenreihe der Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn in Bayern e.V.; 18] LDU, München.
- Follath, Franz (1986): Budakeszi–Wudigeß. Budakesser Gemeinschaft, Heidelberg.
- Fritz, Johann (1979): Kakasd. Geschichte und Brauchtum einer deutschen Gemeinde in der Schwäbischen Türkei. Ortsgemeinschaft der Kakasder, Langenau.
- Ginder, Paul–Pfeil, Jakob–Rukatukl, August (1980): Csávoly (1780–1980). Heimatsbuch einer ungarndeutschen Gemeinde aus der Batschka. Druckhaus, Waiblingen.

- Greszl, Franz (1962): Groß-Kovatscher Heimatbuch. Geschichte und Schicksal einer ungarndeutschen Gemeinde. Dreyspring, Lahr im Schwarzwald.
- Hauck, Johann (1988): Tschawa–Piliscsaba. Heimatbuch zur Geschichte des Dorfes Piliscsaba und seiner Bewohner, den Tschamern. Gelka-Druck, Ettlingen.
- März, Heinrich (1997): Heimatbuch und Ortschronik von Majos/Majesch. Selbstverl., Olching.
- P. Jelli, Martin Anton OSB–Lugmayer, Anton (1981): Zsámbék/Schambek. Bildgeschichte einer „schwäbischen“ Gemeinde im Ofener Bergland/Ungarn. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen.
- P. Jelli, Martin Anton OSB (1988): Schambek. Beiträge zur Geschichte und Volkskunde einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Band II. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen–Nattheim.
- P. Jelli, Martin Anton OSB (1992): Schambek. Dokumente zur Geschichte einer „schwäbischen“ (donauschwäbischen) Gemeinde im Ofner Bergland/Ungarn. Bd. III. Heimatverein Zsámbék, Gerlingen–Nattheim.
- Reppmann, Anton (1971): Vaskut. Geschichte einer deutschen Gemeinde in der Nordbatschka. [Donauschwäbische Beiträge; 57] Pannonia, Freilassing.
- Riedl, Franz (1952): Budaörser Heimatbuch. Unsere Post, Stuttgart.
- Schmausser, Mathias (1986): Unsere Heimat Bikács (Wigatsch) 1736–1986. Chronik einer Gemeinde in der Tolnau. Selbstverl., Ostelsheim.
- Stöckl, Johann–Brandt, Franz (1977): Die Geschichte der Gemeinde Elek in Ungarn. Selbstverl., Weinheim an der Bergstraße.
- Tafferner, Anton (1965): Bácsalmás (Batschalmasch). Eine deutsche Marktgemeinde in Ungarn. Heimatausschuss, München.
- Tafferner, Anton–Schell, Franz (Hrsg.) (1978): Heimatbuch von Pusztavám und Umgebung. Werden und Vergehen einer deutschen Siedlung in Ungarn. Mit einem Anhang über „Die Mundart von Pusztavám“ von Adam Wittmann. Heimatausschuß, Geretsried.
- Walter, Josef (1988): Perbál/Perwall. Geschichte und Erinnerungen an unsere Heimatgemeinde in Ungarn. Selbstverl., Hirschberg.
- Zweites Bácsalmás (Batschalmascher) Heimatbuch. Aufsätze und Photos zur Geschichte und Kulturgeschichte. Patenschaftsausschuß der Bácsalmás, Backnang. [1990]